

ՀՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԼԱՑՈՐԴՆԵՐԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ¹

Ա. ՏԵՐ-ՊՕՂԱՍԵԱՆԻ¹

Կրօնները շարունակ այնպէս չեն եղել, ինչպէս նոքա զոյու-
թիւն ունին: Պարմութիւնից խմանում ենք, որ նոքա մի սաղմ-
նաչին շրութիւնից աճել և զարգացել են զանազան փոփոխու-
թիւններով, և թէ բոլոր նախնական կրօնները և զարգացած կրօն-
ները իրենց նախնական վիճակում ընդհանրական յենակէսներ, բո-
լորին յափուկ ընդհանուր զաշտփարներ ունին, որոնք անտարակոյս
սկզբնականը պէտք է համարւին և որոնց վերարարարդրումը կրօնի
փիլիսոփայութեան ամենաառաջին խնդիրներից մէկն է:

Բնապաշտութեան (Naturismus) ենթաշրութիւնը պաշտպա-
նողները ընդունում են որ մարդս, տեսնելով բնութեան հրաշալիքը,
նորա պատճ զգուհն ու փնտրել, նորա՝ նախամարդու համար անըմ-
բրէնելի ոյժն ու զօրութիւնը, իւր բանականութեան համար ան-
բացապրելի երևոյթներին և այդ երևոյթներն իրենց մէջ կրող

¹ Այս լօղւածը՝ պատշաճ փոփոխութիւններով, կարդացել է Բերլինի
հայ-ուսանողական ժողովում 1898-99 ձմեռնակին սեմեսորի ընթացքում:
Տպագրութեան համար պատրաստելուց չեղող ձեռքս անցաւ այս նիւթի
համար խիստ հեղափոխի մի աշխատասիրութիւն—Dr. M. Abeghian: Der
armenische Volksglaube (=Պր. Մ. Աբեղիան—Հայոց ժողովրդական հա-
ւատքը, Leipzig, 1899), որի վրայ անհրաժեշտ ուշադրութիւնը շարժիրեք:
Ծան. Հեղինակի:

Ներկայ աշխատութիւնը մի քանի ամիս առաջ շրկւած էր խմբագրու-
թեանս, և, լօղւածագրի ցանկութեամբ, երբ շարձեց իրեն՝ պ. Աբեղեանի նոր
լոյս տեսած աշխատասիրութիւնը ի նկատի առնելու համար: ԽՄԲ.:

առարկաներին վերագրում է գերմարդկային, աստվածային բնութաբույժիւն, որոնց առաջ խոնարհելու է սփիւլում ինքր, և այդ յարաբերութիւնից ծագում է պաշտամունքը—կրօնի հիմքը:

Բայց կրօնական պաշտամունքը կարող էր ծնունդ առնել սարսափից, վախից: Նախամարդը վախենում է, որովհետեւ նորա մտածողութեան եղանակն է անթրօպոպաթիան (=Anthropopathie), այսինքն՝ նա վերագրում է բոլոր արտաքին իրերին և երևոյթնե-րին մարդկային աֆֆէկտներ՝ մոլութիւն, կիւք, ցանկութիւն, կամք ևն: Սա երևան է գալիս շիցաբանական պատմածքներում, ուր ոչ միայն աստվածներին է վերագրւում մարդկային բնութեան յատուկ բարկութիւն, ռիսակալութիւն, վրէժխնդրութիւն, ևն, այլ և անշունչ իրերին, հետեւաբար ընդունակ՝ մարդուն որ և է չարիք կամ փնաս հասցնելու: Այն ամեն գործօնութիւնը, որը մեր ներքին աշխարհը լցնում է, այսինքն մեր մտածման բազմազան ընթացքը, զգացումների զաշարածածուկ խաղը, շէպի որ և է մի բան ձգտելու մեր կենդանի ոյժը՝ որի անսահման ազատութեան մէջն է թւում մեր ամենամեծ բարիքը—անհատի երկխալութիւնը և գիրակցութեան պայտանեկութիւնը արտաքին աշխարհի ամենատարբեր ձևերի մէջ էլ տեսնել է կարծում¹ և մեզ ամենքիս մեր երեխայութեանը և գուցէ շարերին իրենց հասուն տարիքումն էլ այս զգացմունքը փոքր շեր չէ խաղում: Միայնակ խիտ անտառով անցնելիս՝ քամուտ սուրճը, տրեւների սօսափիւնը, սահող առւալի մեղմ զլզլոցը, որ և է կենդանու խուլ մունչլւնը, գոռը, կամ մթութեան մէջ խորխափելիս՝ անօգնական շրութիւնը, անսպասելի պատահարի կարելիութիւնը մեզ ազդում են մի սարուռ. մենք զգում ենք վախ ոչ որովհետեւ իրերը անմիջական կերպով կարող էին մեզ փնասել, —նոցա անփնաս լինելը մենք փորձառութեամբ գիտենք—ոչ, այլ որովհետեւ նոցա վերագրում ենք մի գործող շեր—հոգի: Ուրեմն բնապաշտութեան ենթաշրութիւնը պաշտպանողները, որոնք հաւատացնում են՝ թէ կրօնական պաշտամունքի ամենահին ձևը անմիջական կերպով

¹ Lotze—Mikrokosmos 4. Aufl. 1885—88, Leipg. (=Լոյէ—Միկրոկոսմոս, 3-րդ տպ.) I, էջ 4.

ուղղում է շէպի բնութեան ոյժերը ¹, անտես են անում այդ ոյժերի մէջ բնախոյ և շոցա շարժող ու կենդանութիւն փռող մի ինչ որ, մի էակ: Հէնց այն հանգամանքը, որ իրերը և երեւոյթները մտածուում են իբրև մարդանման, իբրև հոգեորւած էակներ, լուսաբանում է հոգու խաղացած գլխաւոր դերը մասնաւորապէս կրօնական հայեացքների ծագման և զարգացման մէջ. և ամենեւին չափազանցած չի լինի ասել, թէ՞ բոլոր կրօնական մտապալկերները ամենասերտ կերպով կապւած են հոգի մտապալկերի հետ: ... Ուրեմն ուր որ մի մարդկային համայնքի մօտ արդէն կրօնը գոյութիւն ունի, գրեթէ մաթեմատիկական ճշտութեամբ կարելի է վստահ լինել, որ այնտեղ հոգեղէնի մասին նոյնպէս որ և է մտապալկեր գոյութիւն ունի արդէն ²:

Տարակոյս չըկայ որ բոլոր մտապալկերները, որոնք մեր գիտակցութեան պարունակութիւնն են կազմում, ձեռք են բերւած ժամանակի ընթացքում և որ այս մտապալկերները փոփոխութեան և զարգացման ենթակայ են: Նշանակում է որ եղել է մի ժամանակ, երբ շոքա մարդուս գիտակցութեան մէջ գոյութիւն չեն ունեցել. ուրեմն և հոգի մտապալկերը իր ծագումն ստացել է ժամանակի ընթացքում: Այժմ խնդիր է, թէ որպէս կարող էր նախամարդու մէջ հոգեղէնի մասին մի գաղափար կազմել և թէ ինչպէս նա կրօնական պաշտամունքի մէջ այնքան մեծ տեղ պիտի ստանար:

Վերևը չիշեցինք, որ մեր մանկութեան և առհասարակ մարդկային գիտակցութեան պարանկութեան շրջանում անթրոպոպաթիան է բնորոշում միաժողութեան եղանակը. այդ ժամանակ զգալաւորական աբսորակցիան և մետաֆիզիկական սպեկուլացիան մեր գործը չեն ³: Այսպէս և հոգեղէնի գաղափարը միևնոյնն է, ինչ որ մի զգայական միջիւծեղէն իրի գաղափարը: Սովորական և ամենօրեայ երե-

¹ Ed. v. Hartmann—Das religiöse Bewusstsein der Kulturmenschheit. (=Էդ. Ֆոն Հարտման—Աուլտուրական մարդկութեան կրօնական գիտակցութիւնը), էջ 20.

² Fritz Schulze: Kosmos (=Ֆրից Շուլցէ.—Կոսմոս), III. տարեշրջան, IV. տետր, էջ 248.

³ Շուլցէ, նոյն տեղ, էջ 250.

ւոյթները չէին կարող դրել նախամարդուն, որը ամենից առաջ և միայն իր օրական ապրուստի մասին է հոգում, նա որ աւելի բարձր իդէալ չունի, քան իւր անմիջական գոյութեան պահպանումը և որն արդէն սովոր է մանկութիւնից ի վեր բնութեան շարունակ կրկնող երեւոյթներին հանդիսարես լինելու՝ առանց դիտել, ըմբռնել կարողանալու, սոքա չէին առաջինը, որ շարժառիթ հանդիսացան նախամարդուն խորհրդածութիւններ անելու։ Վիայն մի պատահար իւր կրկնութեամբը չէ վերաբերում հասարակին և անուշադրութեան փալու շրջանին։ Միայն մի բան դեռ այսօր ևս կիսակիրթ ժողովուրդներին համար, իբր բնութեան արգասիք՝ իր հասարակ լինելու պատճառով անուշադրութեան փալու արժանի չէ, այլ բնութեան խանդարումն է նկատուում և դորա համար մեծ ուշադրութեան արժանի և զգարմանալի է — մերձաւորի մահը¹։ Երէկեւց կենդանի մերձաւորը, սիրելին, խնամակալը, պաշտպանը, որի հետ կենսական զանազան և անմիջական յարաբերութեան մէջ էր, այսօր դիակացած ընկել է դեպին։ Տարօրինակ և զարմանալի երեւոյթ, նախամարդու համար բոլորովին ոչ-բնական. այժմ նոյն իսկ շատ վաղրենիներն մօտ մահը ոգիների շարագործութեան արդիւնքն է, որոնք բռնի կերպով իսկում են մարդու հոգին²։ Ֆիզիոլոգիայի օրէնքները գտնելու կամ այդպիսի օրէնքներ ըմբռնելու համար նախամարդու հասկացութիւնը դեռ շատ տհաս էր. նա չէր կարող հետաքրքրւել մահւան ժամանակ երեւան եկած օրգանական-ֆիզիոլոգիական զանազան փոփոխութիւններով. նախամարդու գիտութիւնը կենդանական մարմնի

¹ J. Lippert — Der Seelencult in seinen Beziehungen zur althebraeischen Religion. (= Յ. Լիպպերտ — Հոգեպաշտութիւնը իր յարաբերութիւնների մէջ դէպի հին եբրաւական կրօնը). Berl. 1880. էջ 3.

² Պրն. Արեւիկանից իմանում ենք թէ ալդ կերպ մրածելը հայերիս համար բոլորովին խորթ չէ. «Ամեն լաւ բան — կեանք, օրաւ լուսը, բերպրութիւն, բաղաւորութիւն և ալն... ըմբռնում է իբր լուսաւոր (բարի) ոգիների գործ, և ամեն վատ բանը — մահ, խաւար, հիւանդութիւններ, դժբաղդութիւն և ալն, իբր գիշերալին չար ոգիների գործ» (Arm. Volksglaube, էջ 7). Բայց երևում է որ ալդ կարծիքը լեւոյ սրբագրւել է, որովհետեւ նոյնտեղ, էջ 16 կարդում ենք. «Չարոգիները կարող են թէպէտ չարիք և հիւանդութիւններ՝ բայց ոչ մահ պատճառել մարդուն»։

վերաբերեալ, սորա արտաքին (և ներքին) զգայական մասերից այն կողմը չէր անցնում: Արդ, ինչպէս է բացատրում նա մահւան երեւոյթը, ինչ տարբերութիւն է գտնում երէկւայ կենդանիի և այսօրւայ մեռեալի մէջ — Ըստ երեւոյթին, մեռեալի մարմինը իր մասերով ոչ մի փոփոխութիւն չէ կրել. միայն նա ընկած է գետին՝ անշարժ. առաջ այս մարմինը տաք էր, այժմ բոլորովին սառն. կենդանին շնչում էր և նորա արտաշնչութիւնը տաք էր ու արտադրում էր խոնաւ շոգի (որը ցուրտ ժամանակ փսնւում է), կենդանի մարմնի զանազան տեղերում խփում է զարկերակը. մեռեալի մօտ անշարժանում են սոքա: Ահա ցարբերութիւնը. ահա որտեղ է կարծում նախամարդը մահւան՝ շիակի անշարժութեան պատճառը գտնել: Մահւամբ պակասել է մարդու մարմնից մի բան, որը պատճառ դարձաւ նորա անկենդանութեանը, որը ուրեմն նորա կենդանութեան կրողն էր — նրա հոգին: «Մահը, կարելի է ասել, աշխարհ բերաւ հոգիները... հոգին այստեղ առաջին անգամը լինելով իրօք — զգուշընեց ¹: Այստեղ առաջին անգամը հոգու մասին մտածելու, մի մտապատկեր կազմելու շարժառիթը ներկայացաւ մարդուն. — հոգին է մարդուս տաքութիւնը, նրա զարկերակը (այսինքն երակներում վազող տաք արիւնը) և որ գլխաւորն է՝ նորա շունչը: Մարդու շնչքը՝ նախամարդու համար անհասկանալի լոյսի և սուրբի երեւոյթը, որը այնքան նման է մարդուն, կազմում է միւսների հետ այն առարկաները, որոնցից հոգու սկզբնական մտապատկերները երեւակայել են:

Այս առաջին քայլն անելուց յետոյ այլ ևս հեշտ, կարելի է ասել նոյն իսկ, անհրաժեշտ էր առաջ գնալ: Մահով բաժանւում է մարդուց մի բան — նրա հոգին, մարմնին կենդանութիւն տուողը, այսինքն կենդանութեան զօրութիւնն իր մէջ կրողը և որ շարունակում է ապրել շուրջ ևս: (Այստեղ հարկաւոր է նկատել, որ հոգու այսպիսի մտապատկերը միևնոյնը չէ անմահութեան գաղափարի հետ, որովհետեւ այս հոգին շուրջ ոչնչանալու վիճակին ենթակայ է, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք: Անմահութեան գաղափարը շատ աւելի ուշ ժամանակաւ ծնունդ է):

¹ Շուլցէ, նոյն տեղ էջ 251:

Թէ մահից յետոյ հոգին շեռ ևս ապրում է, ապացուցանում է նոյնպէս և Նրազը: Թերևս անհիմն լինի պնդել թէ՛ միշտ երազի երևոյթներն են եղել, որոնք անմահութեան գաղափարը արթնացրել են², այնուամենայնիւ չէ կարելի տարակուսել, որ երազը մի ուժեղ ֆակտոր էր հոգու գոյութեան և ապա անմահութեան գաղափարները կազմելու համար:

Մերձաւորը, սիրելին մեռաւ. բայց նորա հոգին շարունակում է ապրել: Սա իր ամբողջ հոլութեամբը մահացածի ներկայացուցիչն է. նշանակում է՝ նախամարդու անթրոպոպաթիք մտածողութեամբ, նա կենդանի մարդու բոլոր պահանջներն էլ ունի. նա կարիք ունի հոգածութեան և խնամքի, ու սոքա տակաւին ապրող մերձաւորների պարտականութիւնն են: Այս յարաբերութիւնից ահա առջանում է պաշտամունքը (պաշտել = ծառայել, խնամել, հաճոյակատար լինել): Ուրեմն ոչ թէ անյայտ զօրութիւնների անորոշ վախից, այլ սիրալիր մեծարանքից առ ծանօթ աստածները, որոնք արենակցական ուժեղ կապերով իրենց պաշտողների հետ կապւած են, սկիզբն է առնում կրօնը՝ այս բառի միակ իսկական նշանակութեամբ: Կրօնը սարսափի ծնունդը չէ...: Պաշտամունքը Դրական կրօնների ուղի ու ծուծն է, որն ուղղւում է Դէպի ծանօթ աստածների հոգիները. և նոցա պաշտօն մատուցանելը — հոգեպաշտութիւնը (Seelencult) սկիզբն է առնում անմիջապէս կրօնի հետ և հոգի՝ գաղափարը ինչպէս զարգացած՝ կատարելագործւած համարւող կրօնների, նոյնպէս և ամենանախնական կրօնների մէջ երևւան է զալիս ու կրօնական պաշտաման առարկաների հոլութիւնն է կազմում: Բայց անտարակոյս նա չէ կրօնի ծագման միակ ֆակտորը, որը խիստ բարդ հանգամանքների ծնունդ է, ոչ էլ կրօնների միակ սկզբնական տարրն է նա:

Հոգեպաշտութեան զանազան և բազմաթիւ մնացորդներ և արտաքին սովորութեան ձևեր գոյութիւն ունին այսօր ու միայն վալյրենիների, այլ նաև քրիստոնէութեան մէջ. և Դոցանից շարերը նոյն իսկ քրիստոնէական եկեղեցուց սրբագործւել են: Այսպէս օրինակ.

² Peschel - Voelkerkunde (= Պէշէլ — Ազգագրութիւն) Լէպցիգ, 1875. էջ 271.

հայ քահանան աղօթում է շողունցն հանգուցելոց, Քրիստոս Աստուած, արև հանգիստ ողորմութիւնս. նա խնդրում է Քրիստոսից հանգած հոգիներին հանգիստ շնորհել, որովհետև իրենց հանգիստը չգտած հոգիները փնասում են մարդկանց, անմաքուր կախարչութիւն անում, պղծում են (spuk treiben): Հայոց կրօնական երգեգերի մէջ հոգու պաշտամունքը և փառաբանութիւնը ահագին տեղ է բռնում: Ս. Գրքերի ընդունած մարդկային հոգին հաւասար է Աստուծոյ շունչին, որը երբայցեքերէնի մէջ միեւնոյն բառովն է արտայայտուում, ինչ որ քամին (ruagh). և այս պատահական նմանութիւն չէ, այլ արդարև միեւնոյն մտապարկերն է եղել երկուսի մասին: (Ռսերէն 701, 702, արաբերէն նէֆս, նէֆէս, հայերէն հոգի, ոգի, շոգի, շունչ և այլն. բառերի նոյնահնչիւն լինելը ամենեւին պատահական չէ):

Մի ասացածքում պատմում է որ Գրիգոր Լուսաւորիչը ծարունոյ վանքի քրմերի հետ կուեւոյ՝ նոցա յաղթում և նոյնտեղ իրենց բնակութիւնը հաստատող ոգիներին հալածում է ու միայն մէկին պահում է այնտեղ ծառայութեան համար. աւելացնում են, որ այդ ոգին կալ է և թոնիրի մոխիրն է Դուրս կրում, որ ծառայութեան անունովն էլ կոչւում է վանքի մոխրաման¹. Միեւնոյն աւանդութիւնը պատմում է նաև Վանայ նահանգում գտնւած շողունց վանքի մասին, այն տարբերութեամբ, որ այստեղ Գրիգոր Լուսաւորիչին փոխարինում է Թադէոս Առաքեալը (որն իբր թէ հիմնել է այդ վանքը). ոգին նոյնպէս կալ է և նոյն անունն ունի². Այս վանքի անունը մեզ իրաւունք է տալիս եզրակացնել, որ այդ տեղը սկզբում հոգեպաշտական արարողութիւնների մի կեդրոն պէտք է եղած լինի:

¹ Հմմտ. Աբեղեան—Նոյնտեղ. էջ 113.

² Այդ մասին հետաքրքրելով՝ վերոյիշեալ երկու վանքերում ևս հարցրի. պատասխանեցին թէ՛ արդարև իրենք Դուրս են թափում մոխիրը, բայց ոչ այնքան չաճախ և աչնքան չափ, ինչպէս ուրիշ տեղեր, որովհետև «կալ-մոխրամանը» իր պարտաւորութիւնը կատարում է, թէպէտ իր կալութեան համար չէ կարող լրիւ կատարել աչդ:

Այդ վանքերի թոնիրներում համեմատաբար քաղաքացիների թոնիրների հետ, քիչ է մոխիր գոլանում և Դուրս պատճառը վառելիքների տարբերութիւնն է:

Արննղըսյր շառնալու սովորութիւնը հոգեպաշտական այն հին մնացորդներէն է, երբ մարդու հոգին պապեւրացնում էր իբրեւ նորա արիւնը: Արեան իրար հետ խառնելովը երկու օտարներ շառնում են հարազատ արիւնակիցներ. քրիստոնեայ հոգեորականների ազդեցութեան տակ արիւնն իսկապէս իրար հետ խառնելը թողնում են հայերը, բայց սովորութիւնը փոքր տարբեր ձևով մինչև այժմ շատ տեղ պահել են. արնեղբայր շառնալ ուզողները գնում են եկեղեցի ու միասին խաշն ու աւելարանը համբուրելուց և քահանայի օրհնութիւնն ստանալուց յետոյ շառնում են իսկական հարազատներ, որոնց մօտ խնամութիւնը արգելւած է:

Երուսաղէմ՝ Քրիստոսի գերեզմանն ուխտի գնացողները վիտել (taetovieren) են պալիս իրենց մարմնի որոշ մասերը և շառնում են մահաբետի, այսինքն իսկապէս Քրիստոսի արիւնակից և լրացրւոր, որը բացարձակապէս հոգեպաշտական հաշիացքների ծնունդ է և շատ աւելի հին՝ քան ինքը Քրիստոս: Այս սովորութիւնը կայ մահաբետականների մէջն էլ, որոնք փոխանակ Երուսաղէմ գնալու՝ Մեկկա (Հաջ) են գնում, (նիւնները նոյնպէս և Քէրբէլէ և Մէշէշ), և մահաբետի շին կոչւում, այլ հաջի (կամ քէրբէլայի, մէշէշի): Կրօնական նոր վարդապետութիւնները կարող էին միանգամից արմատախիլ անել ժողովրդի մէջ ամրացած հաշիացքները, որոնք ժամանակի ընթացքում միաշն փոխադարձ ազդեցութեան տակ յարմարւում են միմեանց:

(Շարունակելի)